

ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ ПОДАТКОВОГО ТИСКУ НА ПІДПРИЄМСТВА ТА ШЛЯХИ ЙОГО ЗНИЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Податкова політика держави традиційно розглядається як багатофункціональний інструмент, що наповнює бюджет, впливає на структуру виробництва й споживання та задає сигнали для поведінки бізнесу і домогосподарств. У простих словах: податки не лише приносять гроші до бюджету, а й підказують бізнесу, що вигідніше виробляти і як поводитись. В умовах війни та високої невизначеності особливо важливими стають не лише самі податкові ставки, а й те, як податки адмініструються: які правила діють, як проводяться перевірки, наскільки зрозумілі процедури та чи є вони однаковими в різних регіонах. Якщо ці елементи працюють неякісно, податки перестають стимулювати розвиток і починають гальмувати його: зростають витрати на дотримання правил (комплаєнс-витрати), падає інвестиційна активність і з'являються стимули «йти в тінь». Для підприємств це означає більше паперової роботи, більше ризиків помилок і штрафів та менше часу на власне виробництво і продаж.

Дані Ради бізнес-омбудсмена показують, що у 2023–2025 роках податкові питання стабільно становлять найбільшу частку звернень бізнесу; у середньому за три перші квартали 2025 року близько половини всіх скарг стосувалися саме податків [1]. Тому свідчить не лише про велику кількість конфліктів між платниками та контролюючими органами, а й про глибші проблеми: недостатній сервісний підхід, нерівномірність практик у регіонах, слабку якість частини процесуальних рішень і тривалі строки розгляду спорів. Для менеджменту підприємств це означає більше часу й коштів на комплаєнс, зростання ризиків касових розривів (коли грошей «на руках» тимчасово не вистачає на платежі) і, як наслідок, вищу вартість капіталу, бо банки закладають ці ризики у відсоткові ставки. Підприємцю доводиться тримати більші «подушки» ліквідності, відкладати інвестиції та обережніше планувати розширення.

Окремою проблемою є податкові перевірки. За аналітикою РБО, у 2022–2023 роках зросла частка складених актів, але значну частину з них бізнес успішно оскаржує в судах [2]. Така невідповідність означає «шум» у системі контролю: багато рішень не витримують юридичної перевірки, проте створюють витрати та невизначеність для підприємств, не даючи суттєвого ефекту для бюджету. Іншими словами, і держава витрачає ресурси, і бізнес витрачає час, а віддача низька. Водночас основний обсяг податків надходить добровільно, отже є потенціал переходу від каральної логіки до сервісної — з акцентом на якість доказів, зрозумілі правила і добросовісного платника [2]. Для малого і середнього бізнесу надмірна інтенсивність слабо обґрунтованих перевірок означає підвищений операційний ризик і гірші умови кредитування через непередбачуваність грошових потоків; до того ж керівники відволікаються від операцій на юридичні процедури, що знижує продуктивність.

Надмірний тиск змінює і поведінку бізнесу: частина компаній намагається зменшити податкові платежі тіншовими практиками — «конвертними» виплатами зарплат, заниженням митної вартості імпорту, розщепленням операцій між режимами оподаткування або використанням формальних прогалин у правилах [3]. Це спотворює конкуренцію (чесні платники опиняються в гірших умовах), знижує фіскальний потенціал та погіршує якість офіційної статистики, на основі якої формуються державні рішення. Короткостроково частина бізнесу може виграти на витратах, але довгостроково зростають юридичні, фінансові й репутаційні ризики для всіх учасників ринку, а також ризики раптових змін правил, коли держава «закриває» виявлені схеми.

Світовий досвід і українська практика дозволяють окреслити реалістичні кроки з оптимізації. По-перше, потрібен справді ризик-орієнтований підхід до перевірок: прозорі критерії відбору, публічні показники якості роботи контролю (наприклад, частка актів, підтверджених у судах, і середній строк розгляду справ) [2]. Це зміщує фокус з «кількості контактів» на «якість доказів» і дозволяє спрямовувати ресурси туди, де очікуваний ефект

найбільший. По-друге, цифровізація комплаєнсу та спрощення звітності (єдині довідники, автоматичні звірки, стандартизовані форми) зменшують людський фактор і витрати малих і середніх підприємств, звільняючи час на операційну діяльність і планування. По-третє, диференціація режимів оподаткування за видами діяльності або стадією розвитку може бути корисною, якщо є чіткі умови доступу, терміни дії пільг і зрозумілий механізм оцінювання ефективності, щоб уникати «вічних» преференцій і перекосів ринку. По-четверте, «зелені» податкові стимули — зниження ставок або податкові кредити для екологічних технологій — доречні лише за прозорих правил і контролю, аби мінімізувати зловживання [4]. Для України у фазі відбудови це прискорить оновлення основних фондів, підвищить енергоефективність і допоможе бізнесу конкурувати на європейських ринках.

Навіть помірне вдосконалення процедур контролю може швидко зменшити невизначеність і касові лаги без втрати доходів бюджету. Перехід до перевірок, заснованих на ризиках і доказах, знижує кількість актів, які потім скасовуються, а отже — і витрати всіх сторін на судові процеси та донарахування. У середньостроковій перспективі комбінація ризик-орієнтованого нагляду, цифрових сервісів і таргетованих стимулів допоможе збалансувати фіскальну, алокаційну та стимулюючу функції податків. Результат — менше тінізації, рівніші умови конкуренції та ширша податкова база завдяки розширенню формального сектору, що, у свою чергу, робить бюджет стабільнішим і прогнозованішим.

Важливу роль відіграють і самі підприємства. Варто інтегрувати податкові ризики у внутрішній контроль: чітко документувати операції, робити перехресні звірки з партнерами, використовувати ризик-матриці для «чутливих» транзакцій і своєчасно реагувати на запити контролюючих органів. Регулярні звірки між звітами прибутків та збитків, руху коштів і змінами в оборотному капіталі допомагають швидко бачити джерела касових розривів та вплив податкових подій на ліквідність. Побудова «єдиного джерела правди» для даних, зрозуміла таксономія категорій та контроль доступу скорочують помилки й роблять бізнес стійкішим до зовнішніх перевірок, а також підвищують довіру банків та інвесторів.

Ефективність запропонованих змін потрібно вимірювати. На рівні держави доцільно відстежувати частку податкових скарг у зверненнях бізнесу, тривалість розгляду справ і частку актів, підтверджених у судах, а також публікувати ці дані регулярно для підзвітності [1]. На рівні компаній — обчислювати питомі витрати комплаєнсу у відсотках до виручки, час підготовки звітності, кількість і тривалість обробки запитів від регулятора. Прозорі метрики сприяють своєчасній корекції політик і кращому плануванню грошових потоків.

У підсумку, головна проблема полягає не стільки в формальних ставках податків, скільки в якості адміністрування та контролю. Висока частка податкових звернень, велика кількість актів, що не підтверджуються в судах, і водночас висока добровільна сплата податків показують потребу змінити підхід: від карального — до сервісного й ризик-орієнтованого. Точкові перевірки, цифровізація процедур, обмежені в часі та вимірювані за ефективністю пільгові режими, а також продумані «зелені» стимули можуть зменшити витрати бізнесу, підвищити передбачуваність і підтримати відбудову [4]. Це покращить умови для зростання підприємств і водночас зміцнить бюджетну стійкість держави, створюючи більш справедливе та прогнозоване податкове середовище для всіх учасників економіки.

Перелік посилань:

1. Статистика.Рада бізнес-омбудсмена URL: <https://boi.org.ua/stats>
2. Звіт Ради бізнес-омбудсмена «Податкові перевірки: перевірай, але довіряй. Звіт за результатами розслідування за власною ініціативою». Рада бізнес-омбудсмена. URL: <https://boi.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/podatkovyi-perevirky-v2.pdf> (Квітень 2024 року)
3. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні: 2023 URL: <https://case-ukraine.com.ua/publications/porivnyalnyj-analiz-fiskalnogo-efektu-vid-zastosuvannya-instrumentiv-uhylennya-unyknennya-opodatkovannya-v-ukrayini>
4. Напрями удосконалення податкової політики та її вплив на економічний розвиток України URL: https://www.tnv-agro.ksauniv.ks.ua/archives/87_2014/57.pdf